

Uit naam van de majesteit

VILAN VAN DE LOO

Uit naam
van de
majesteit

HET LEVEN VAN
J.B. VAN HEUTSZ
1851-1924

2020 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten (www.fondsbjp.nl), dankzij een bijdrage van het Prins Bernhard Cultuurfonds (www.cultuurfonds.nl), een bijdrage van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV/www.kitlv.nl) en een bijdrage van de Marinus Plantema Stichting als-ook van Dutch Culture (Shared Cultural Heritage).

FONDS Bijzondere
JOURNALISTIEKE PROJECTEN

KITLV

PRINS BERNHARD
CULTUURFONDS

DutchCu|ture

**SHARED
CULTURAL
HERITAGE**

© 2020 Vilan van de Loo

Omslagontwerp **CMRB**

Foto omslag J.B. Van Heutsz/Speciala collecties, Universiteit Leiden

Lithografie afbeeldingen **BFC**, Bert van der Horst, Amersfoort

Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 4377 0

Woord vooraf

‘Wat moet je met die man?’ Die vraag riep iemand vanuit het veilige donker, achter in de zaal, waar ik zonet een lezing had gehouden over Van Heutsz. Even wist ik geen antwoord. Er had agressie in de vraag geklonken en iets van verwijt: dat ik als onderzoekster er verkeerd aan deed mijn tijd te besteden aan een koloniale militair als Van Heutsz. Een paar veroordelende zinnen waren goed genoeg en beter dan wat ik deed, het reconstrueren van zijn leven en de tijd waarin hij leefde. Wat ik moest met die man, kon ik uitleggen: zijn tijd begrijpen en daarmee deze periode van de nationale geschiedenis in beeld brengen.

Tot voor enkele jaren bezat ik een beeld van J.B. van Heutsz (1851-1924) dat ik met velen deelde. Hij was een ruwe houwdegen, de slachter van Atjeh, grof en brutaal en een oorlogsmisdadiger in de kolonie. Een militair die het tot gouverneur van Atjeh bracht en die zelfs gouverneur-generaal wist te worden. Ik kwam zijn naam soms tegen in de oude Indische damesromans, als er weer eens een militair met een lege mouw en een Militaire Willems-Orde uit Indië naar Nederland terugkeerde. Dan wist ik: Atjeh. Van Heutsz. Mijn nieuwsgierigheid naar de man zelf ontstond toen ik tijdens mijn onderzoek naar de tehuysvader Johannes ‘Pa’ van der Steur (1865-1945) ontdekte dat Van Heutsz hem een structurele subsidie had toegekend. Liefde voor kinderen, dat kon ik niet rijmen met het beeld van ruwe houwdegen. Ik besloot zijn brieven te lezen; een aantal daarvan lag in het Nationaal Archief. Ze waren een openbaring. Goed geschreven door een intelligente man, die zich diep betrokken voelde bij de kolonie. Ik werd nieuwsgierig naar de betekenis van die betrokkenheid.

Een degelijke biografie over Van Heutsz ontbrak evenwel. Wel waren er twee pockets over zijn leven, geschreven door de voormalige Atjeh-officier J.C. Lamster, maar deze waren vooral hagiografisch van karakter. Lamster bleef daarmee loyaal aan zijn voormalige overste. Het werk van Lamster werd later overgedaan in een pocket van J.C. Witte, maar dan kritisch en met veronderstellingen die

me onjuist voorkwamen. Aangezien ik Van Heutz wilde leren kennen, diende ik dus zelf een biografie te schrijven. Dat is dit boek geworden.

In de opzet ervan volg ik de chronologische lijn, vanaf de jeugd door naar de volwassenheid en daarna de ouderdom. Het fascineerde me te zien hoe een jongen uit een moeilijk functionerend gezin, waarvan de moeder de scheiding aanvraag wegens het alcoholisme van de vader, hoe die jongen het kon brengen tot gouverneur-generaal van Indië en daarna tot geslaagd zakenman. In het laatste hoofdstuk ga ik in op de reeks monumenten die voor Van Heutz werden opgericht, de herbegrafenis die drie jaar na zijn dood plaatsvond en de omslag in de beleving van die monumenten. Wat eerst vooral verering was voor een man die symbool stond voor de koloniale veroveringen, sloeg in de jaren zestig om in afschuw van datzelfde symbool. In Coevorden werd het monument van Van Heutz beklad; daarna waren er protesten in Amsterdam. Met Van Heutz zelf had dit niet zoveel meer te maken. Wel met het maatschappelijk klimaat, dat antiautoritair en antikoloniaal was. De nieuwe beladenheid van de monumenten leidde hier en daar tot aanpassingen. Het graf van Van Heutz – een rijksmonument – werd wat uit het zicht geplaatst, net als het standbeeld in zijn geboorteplaats Coevorden. Het grootste monument aan de Apollolaan in Amsterdam werd hernoemd als het Indië-Nederland Monument. Hoog aan de Amsterdamse Vijzelgracht, aan het pand van het tegenwoordige Stadsarchief, is nog altijd de beeltenis van Van Heutz zichtbaar, naast die van Daendels en Coen. Misschien staan de drie te hoog op het gebouw om van de stenen sokkel gehaald te worden. De verplaatsingen en vernoemingen gaven op het moment uiting aan een moreel ongemak ten opzichte van het koloniale verleden. Dat is er nog steeds. Standbeelden voor Van Heutz en andere koloniale militairen bevorderen dat ongemak, wat in het huidige tijdsgewricht een reden te meer is ze te laten staan. Ze moeten tot verder nadenken stemmen. De monumenten zijn immers destijds niet opgericht voor Van Heutz, want voor de man zelf bestond nauwelijks interesse, maar eerder voor de ervaring een succesvolle koloniale natie te zijn.

Kompas

In het voortgaande maatschappelijke gesprek over het koloniale verleden van Nederland is dat ongemak een goed kompas. Het leidt naar vraagstukken die moeilijk en belangrijk zijn, en waarvan de overdenking kan leiden tot bijstelling van het Nederlandse zelfbeeld. Enkele van die vraagstukken komen naar voren in dit boek.

De verantwoordelijkheid voor de kolonisering wordt nogal eens bij de militairen van het Oost-Indische Leger (het latere KNIL) neergelegd. Zij waren degenen die de expedities uitvoerden, degenen die met al dan niet excessief geweld de bevolking onder het Nederlands gezag brachten, dus zij droegen de schuld, is de te gemakkelijke redenering. Wat aan dit beeld ontbreekt, is de andere helft: de civiele helft, te weten het grootste deel van de burgermaatschappij en de vorst(in). In de maatschappij waren talloze bedrijven, groot en klein, die winst maakten op of dankzij de kolonie, vertegenwoordigers hiervan namen deel in besturen van verenigingen die op de kolonie gericht waren. Operevolgende regeringen steunden het project van koloniseren, vanwege de winstgevendheid ervan. Dat alles is goed zichtbaar aan de vreugde van het Amsterdamse koloniale bedrijfsleven, verenigd met overheidspersonen, bij de komst van Van Heutsz naar Nederland in 1904. Er is dan een aan zekerheid grenzend vermoeden dat hij door Wilhelmina benoemd zal worden tot gouverneur-generaal en daardoor de machtigste man van Indië zal zijn. Het bedrijfsleven besluit tot een grootscheepse huldiging, wat in feite zou neerkomen op een goed georganiseerde netwerkbijeenkomst, waarop het regelend comité zelfs winst maakte, dankzij hoge donaties van bedrijven die overzee belangrijk waren of dat wilden worden. Van Heutsz liet zich huldigen, met enige tegenzin, maar vooral met een pragmatisch besef dat de kolonie door het bedrijfsleven tot verdere ontwikkeling kon worden gebracht. In hetzelfde jaar valt de grote sympathie van Wilhelmina en van Emma voor Van Heutsz voor het eerst op. Beide vorstinnen – Emma bezat de positie van koningin-moeder – nodigden hem vaker en uitgebreider in hun kring uit dan zij verplicht waren. Er waren toespraken vol hartelijkheid en sympathie aan diners. Van Heutsz was meer dan alleen de persoonlijke adjutant van Wilhelmina, hij moet tot op zekere hoogte haar vertrouweling zijn geweest. Ook met prins Hendrik, echtgenoot van Wilhelmina, heeft Van Heutsz waarschijnlijk een goede band gehad; het was op diens verzoek dat hij een voorzitterschap accepteerde van de nieuwe Nederlandsche Padvinders Vereeniging, dan tot op zekere hoogte een paramilitaire organisatie. Al dit, en meer dat in de biografie ter sprake komt, laat zien dat het grootste deel van Nederland een koloniale natie wilde zijn. Graag zelfs, want het leverde geld en prestige op. Vragen over militair geweld in de koloniatietijd horen dus vergezeld te gaan van vragen naar koloniale bedrijven en verenigingen, naar steun en stimulans hiervoor van het hof, en naar het enthousiasme onder de bevolking, onze voorouders.

Dat het militaire geweld er was, is genoegzaam bekend. Het maakte structureel deel uit van een bestuur dat mede daardoor kon regeren over het eilanden-

rijk. Na het geweld kwam de vestiging van dit bestuur, waarna – zodra het gebied onder controle kwam – het bedrijfsleven zich kon vestigen. Het woord controle vervangt hier het veelal gebruikte woord vrede of pacificatie. Vrede is iets anders, het impliceert vrijheid, en dat bezaten de oorspronkelijke bewoners van de kolonie niet meer. Controle betekende macht en gezag, en indien nodig geacht, werd dat afgedwongen. Dit systeem werd aan het begin van de twintigste eeuw gerechtvaardigd (ook in andere koloniale machten) met een ethische visie: het was Nederland dat de kolonie en de bevolking tot een hoger plan van beschaving zou brengen. Het leek of er daarmee iets zeer moois werd verricht. Maar die rechtvaardiging kwam pas na eeuwen kolonisatie en was bovendien primair gericht op het eigen geweten, niet op hetgeen de inwoners zelf wensten. Van Heutsz belichaamde deze ethische visie. Als militair dwong hij rust af in de gebieden, als bestuurder legde hij maatregelen op die de kolonie in zijn opvatting ten goede kwamen. Idee en uitvoering komen nu bizar voor. Een ander land te bezetten, het te exploiteren, daarna dat goedpraten, het is een slecht stelsel.

De paradox van de koloniale geschiedenis laat zien, dat iets slechts ook iets goeds kan voortbrengen. Het was Van Heutsz die als pasbenoemd GG in 1904 de hormat-circulaire ondertekende en daarmee een einde maakte aan het verplichte eerbetoon van de inheemse bevolking aan de Nederlandse bestuursambtenaar. Dat schokte de koloniale gemeenschap dermate, dat de woede erover jarenlang doorsmeulde. De afschaffing leek immers te wijzen op een zekere gelijkheid, wat inging tegen het koloniale stelsel. Een vergelijkbare verontwaardiging riep Van Heutsz op met de aanstelling van Raden Mas Ario Koesoema Joedha als aspirant-controleur bij het Binnenlands Bestuur op Java en Madoera, eveneens in 1904. Het was de verkeerde wereld, schreef de krant *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*: ‘We zijn nu bezig om steen voor steen den sluismuur van ons gezag af te breken.’ De consequenties van een dergelijke benoeming waren onacceptabel: ‘De “overheerschten”, die hunne “beheerschers” commandeeren, die b.v. hoofd van plaatselijk bestuur zijn, die politie-keuren kunnen uitvaardigen, waarbij Europeesche ingezetenen met gevangenisstraf worden bedreigd.’ Het was een voortijdig angstbeeld. Op last van de Haagse regering moest Van Heutsz de benoeming intrekken. Maar het door hem ingenomen standpunt bleef in de herinnering van velen: dat deze zogeheten overheersten in staat waren het eigen land te besturen, zij het onder toezicht van Nederland. Van Heutsz stimuleerde een dergelijke ontwikkeling; ook via het desaonderwijs en later via zijn steun aan de Kartiniscolen. Weliswaar was het onderwijs gericht op een functioneren binnen de koloniale samenleving,

maar het droeg indirect bij aan emancipatie van de bevolkingsgroep.

Van Heutsz bracht vooral tijdens zijn termijn als gouverneur-generaal (1904-1909) het grootste deel van de zogeheten Buitengewesten, waarmee de eilanden rondom Java werden bedoeld, onder Nederlands gezag. Daarmee, en met de nadruk op de ontwikkeling van infrastructuur zoals spoorwegen en bruggen, evenals met het accent op de aanwezigheid van een betrouwbaar bestuur, ontstond een zekere staatkundige eenheid. Zo staat Van Heutsz in de lijn van die andere kolonisatoren: J.P. Coen (1587-1629), H.W. Daendels (1762-1818) en J.C. baron Baud (1789-1859). Mannen die in de kolonie geweld en hervormingen brachten. Dankzij de eenheid die Van Heutsz min of meer tot stand bracht, kon de staat Indonesië zich ontwikkelen. De prijs was evenwel dusdanig hoog geweest, dat standbeelden van Van Heutsz ofwel werden neergehaald ofwel in een enkel geval naar Nederland verscheept.

Vragen

Met dit boek hoop ik het morele ongemak ten opzichte van het koloniale verleden te vergroten. Dat leidt idealiter tot gesprek, tot nieuwe vragen en tot nieuwe onderzoeken. Er is immers nog veel dat onbekend terrein is. In het bestek van dit boek, dat geen encyclopedie mocht worden, konden tal van onderwerpen geen of te weinig plaats krijgen. Hoe zat het bijvoorbeeld met etniciteit in de hogere rangen van de officieren? Van Heutsz steunde lange tijd G.C.E. (Frits) van Daalen (1863-1930), een man met een Indische achtergrond. Deze Van Daalen werd uiteindelijk commandant van het Oost-Indische leger. In welke mate was zijn afkomst van belang? Wat eveneens nader onderzoek behoeft, is de verwevenheid van persoonlijke voorkeuren en bevorderingsvoorwaarden tussen de rangen en kringen van officieren. Het stelsel van anciënniteit – bevordering op basis van dienstjaren – kon doorbroken worden met een zogeheten ‘bevordering bij keuze’, iets waar Van Heutsz graag gebruik van maakte. Dit roept vragen op naar de mate waarin de krijgsmacht overzee ontvankelijk was voor sympathie en antipathie; bepaald niet de belangrijkste elementen voor een stabiel leger. Wat me verraste, was de mate waarin de wetenschap dienstbaar was aan de Atjeh-oorlog; dankzij het werk van Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936) werd de militaire kennis van het te veroveren gebied vermeerderd, wat de acties vergemakkelijkte. Andersom werkte het ook. Snouck Hurgronje nam deel aan expedities, wat zijn onderzoek verrijkte. Op dergelijke expedities werd nogal wat ‘gevonden’ aan voorwerpen, wat de vraag oproept naar het morele eigendom van wat tegenwoordig roofkunst heet.

Tijdens het schrijven van het boek raakte ik geïntrigeerd door het verschijnsel van militaire families, waarin verschillende generaties dienst nemen in het leger overzee. Nederlands-Indische militaire families kunnen generaties teruggaan: wie waren zij, wat waren hun motieven, hoe zagen hun familiewaarden eruit? Het is hierbij zinvol te bedenken dat het DNA van het leger, het KNIL, zich ook in de Nederlandse krijgsmacht bevindt. Het Regiment van Heutsz kreeg bij de oprichting op 1 juli 1950, voorafgaand aan de opheffing van het KNIL (27 juli 1950), bij Koninklijk Besluit nr. 27 de opdracht de tradities van het KNIL te behoeden en voort te zetten. Het *Handboek traditie* van het Regiment gaat hier uitvoerig op in. In de eerste jaren van het bestaan stroomden ex-KNIL-militairen door naar het Regiment, zoals anderen doorstroomden naar het Indonesische leger. Het Regiment van Heutsz verbindt zich met de Indische gemeenschap, onder meer door aanwezig te zijn op 15 augustus in Den Haag, bij de herdenking van de Japanse capitulatie in de kolonie.

Deze biografie beoogt een beeld te geven van Van Heutsz als militair, bestuurder en als zakenman. Hierbij heb ik vooral gebruikgemaakt van contemporaine bronnen als kranten, brochures en brieven. De spelling en woordkeuze in de citaten daaruit heb ik gehandhaafd. Waar deze tegenstrijdig was, heb ik dat zo gelaten.

Het beeld dat ik geef is ook dat van echtgenoot en vader, dus het persoonlijke leven. Dat kon mede dankzij het persoonlijke archief van Van Heutsz dat ik in bruikleen kreeg van een achterkleinzoon van Van Heutsz. Zelfs hierin vond ik slechts enkele sporen van zijn echtgenote, Marie van der Zwaan. Zij moet gezien haar band met de roemruchte Mina Kruseman (1839-1922) en haar belangstelling voor de vrouwenbeweging een sterke en interessante persoonlijkheid zijn geweest. Gezien de hoeveelheid aandacht die haar echtgenoot ten deel viel, bleef er voor haar weinig over. Een pijnlijk voorbeeld daarvan is haar inzet voor de tentoonstelling *De Vrouw 1813-1913*, waarvoor zij werkte maar haar echtgenoot op de publiciteitsfoto werd gezet, in het midden nog wel. Zij leefde in zijn schaduw, evenals een aantal van de kinderen dat deed. Het gezin Van Heutsz was evenals de andere militaire gezinnen zelden bij elkaar; de kinderen moesten voor hun opvoeding naar Nederland terwijl de ouders in Indië bleven. Dat was de prijs voor zo'n carrière.

Voor alles heb ik de tijd van toen willen reconstrueren, met daarin centraal Van Heutsz. In zijn leven zag ik het koloniale Nederland weerspiegeld. Ik zag hoe Nederland Van Heutsz gebruikte om het eigen zelfbeeld te versterken, in de

koloniale tijd als held en in de postkoloniale tijd als schurk. Daarmee gaat dit boek ook over dit Nederlandse zelfbeeld, wie wij waren, nog maar een handvol generaties geleden.

Dank aan

Bij het onderzoek en het schrijven van dit boek heb ik van veel mensen steun mogen ontvangen. Dan denk ik op de eerste plaats aan de twee achterkleinzons van Van Heutz, Frank en Rob van der Weijden. Het bedroeft me dat Rob de verschijning van de biografie niet meer meemaakt; ik denk met vreugde terug aan onze gesprekken en aan de spanning als hij in zijn mappen weer iets had gevonden en aan mij mailde. Bij het Regiment van Heutz vond ik een stimulerende belangstelling van de opeenvolgende commandanten Karel van Dreumel, Paul Janssen en Guy Dolmans. Van adjudant Stef Sannen en Theo de Vrede ontving ik ook hulp waar nodig, evenals bij anderen van de Stichting Benteng en de Vereniging Veteranen Regiment van Heutz (VVRvH).

Zowel bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) als bij Museum Bronbeek ontmoette ik gesprekspartners met kennis van zaken. John Klein Nagelvoort (Bronbeek) zocht een aantal foto's uit de collectie die ik in dit boek mocht plaatsen.

Van de meelescommissie kreeg ik verstandig en opbouwend commentaar, vooral van Petra Groen verbonden aan het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Karel van Dreumel, Henk Schulte Nordholt, Gert Oostindie en Ben Schoenmaker (NIMH).

'Onderweg' waren er verschillende mensen die me een artikel of een foto stuurden met betrekking tot Van Heutz, zoals Ru Fanoy, Caroline Drieënhuizen, Gerard Geerts, Paul Heessels (voor de jaargangen *De Nederlandsche Padvinder*), Martijn Kitzen, John Klein Nagelvoort, Marc Lohnstein, Jim van der Meer Mohr, Dik van der Meulen, Robbert Jan Nix (Peutjut Fonds), Kees Snoek, Coen van 't Veer, Nico Vroom (Regiment Limburgse Jagers) en Peter van Zonneveld, die in het prilste onderzoekstadium al zijn vertrouwen uitsprak.

Van Heleen Pronk kreeg ik gedigitaliseerde brieven van Van Heutz aan Th. Delprat waardoor ik een nieuwe kant van Van Heutz leerde kennen. In Aceh vond ik belangstelling voor Van Heutz bij Mawardi Umar (Aceh Documentation and Information Center (PDIA)) en bij Ajeng Arainikasih. Gemeentearchivaris van Coevorden Henk Mepschen voorzag me van interessante artikelen en een foto van het geboortehuis van Van Heutz. Zo zijn er meer geweest, die ik gezien de ruimte niet bij naam en toenaam kan noemen.

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij een bijdrage van het Prins Bernhard Cultuurfonds. Ook droegen bij Dutch Culture, het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten, de Marinus Plantema Foundation en het KITLV. Dankzij deze bijdragen was ik in staat dit tijdrovende onderzoek te verrichten en te kunnen schrijven.

En last but not least dank ik Bert, die elke dag mijn steun en toeverlaat is.

In Nederland, 1830-1873

In de negentiende eeuw besliste de cholera in een paar uur over leven en dood. Deze en andere ziekten ondermijnden de bestaanszekerheid. Dan was er de oorlog, bijna voortdurend aanwezig als slagveld of als dreiging. De eerste decennia waren de ogen van heel Europa nog gericht op militaire grootmacht Frankrijk. Vanaf de jaren 1860 groeide de vrees voor het militaristische Pruisen. Gezien deze dreiging, rees de vraag of het grondgebied van Nederland verdedigbaar was en zo ja, wat de krijgsmacht dan mocht kosten. Het militair onderwijs professionaliseerde en werd uiteindelijk heringericht naar Pruisisch voorbeeld. Een nieuwe generatie officieren, anders en beter geschoold, ging deel uitmaken van het leger.

Het geboortehuis van Van Heutsz in Coevorden, bij de haven. (Gemeentearchief Coevorden)

In dit tijdperk werd Jo van Heutsz geboren in een weinig stabiel gezin. Zijn vader dronk. Jo van Heutsz werd beroepsmilitair in het Nederlandse leger en leek op weg een goede carrière te maken. Na de mislukking van de eerste Atjeh-expeditie (1873) zag hij een betere kans: tekenen voor het Oost-Indische leger, naar de kolonie reizen, waar zijn achternaam niet geassocieerd werd met een alcoholist. Het was een gok.

Een nieuwe dreiging

Op 24 juni 1832 kwam de cholera in Nederland aan wal, toen een Scheveningse visserspink aanlegde op het strand van Scheveningen. Twee bemanningsleden droegen de bacterie over. De verspreiding ervan verliep snel. Binnen acht weken was meer dan twintig procent van de Scheveningers aan de ziekte bezweten.¹ Daarna raasde de 'blauwe dood' – genoemd naar de kleur van de lijken – door naar Den Haag, Rotterdam en Leiden, om vervolgens uit te groeien tot de eerste landelijke epidemie. Niemand begreep hoe de besmetting plaatsvond, maar wel was duidelijk dat wie eenmaal besmet was, binnen een paar uur dood kon zijn. In Leiden noteerden de geneesheren met merkbare ontzetting over hun patiënt:

Onder de slechte teekenen merkten wij vooral op: korte hijgende ademhaling, aanhoudend gebrek aan pols, met blaauwheid en kille koude van huid, tong en adem, het angstig sollen en slaan heen en weder, met hevige benaauwdheid krampen en pijnen vooral in de lendenen, het liggen op den rug met het hoofd agterover getrokken, open mond, opgetrokken bovenlip, halfgesloten naar boven sturende oogen; minder de ingezonken buik, opgetrokken beenen of hik en ijlhoofdigheid. [...] Toen gemelde Geneesheer hem den volgenden Zondag morgen ten 7 ure bezocht, vond hij hem met ingezonken oogen, vervallen gelaat, blaauwe kilkoude huid, koude tong en adem, naauwlijks voelbaren pols, in één woord met alle verschijnselen van Cholera Asiatica, onder hevige kramptrekkingen zich heen en weder wentelende op zijn leger.²

Cholera was een nieuw fenomeen, naast ziekten als tyfus, pokken of syfilis waarvoor evenmin genezing bestond als generaties terug voor de pest – de zwarte dood. Er waren langzame slopers, zoals tuberculose. Maar het was de komst van deze 'vreeselijkste aller ziekten', deze 'ontzettende plaag' die 'duizenden reeds uit dit leven heeft weggerukt, andere duizenden heeft aangetast of nog zal aantasten', die duidelijk maakte dat een mens niet kon vertrouwen op

artsen en dat in leven blijven een kwestie van geluk leek te zijn.³ Het bestaan was uiterst onzeker.

Een cholera-epidemie zou vooral Gorinchem slecht zijn uitgekomen. Deze stad had op dat moment een grote militaire bezetting, daar gelegerd om samen met de rest van het leger een vuist te maken tegen het ‘opstandige’ België. Daar werd hard gevochten voor de onafhankelijkheid van de Noordelijke Nederlanden. Onder de in Gorinchem gelegeerde militairen bevond zich Joannes Franciscus van Heutsz (1806-1881), Gorcummer van geboorte en inmiddels een ervaren militair. Kort na het uitbreken van de oorlog in 1830 tekende hij voor het recent opgerichte Bataljon Vrijwillige Artilleristen. Het stamboek nam een omschrijving van zijn uiterlijk op:

Bij zijne aankomst in het korps, lang 1 ellen 6 palmen 8 duimen 3 strepen
Gezigt Blozend
Voorhoofd Hoog
Oogen Blaauw
Neus Dik
Mond Groot
Kin Puntig
Haar Donkerbruin
Wenkbrauwen idem
Meerkbare teekenen Geene⁴

Geen opmerkelijke verschijning dus. Omgerekend is hij ongeveer 1 meter 68, zelfs voor die tijd aan de korte kant. Wat Frans van Heutsz mogelijk tekortkwam aan lichaamslengte, maakte hij goed met ervaring. Als achttienjarige had hij voor ‘zes jaren zonder handgeld’ getekend en maakte hij een redelijke carrière. Zijn stamboek vermeldt verder:

1824 23 October Kanonnier 1e Klasse
1825 26 Januarij Korporaal
1825 11 September Fourier
1826 1 Februarij Sergeant
1830 26 October overgegaan bij het Bataillon Vrijwillige Artillerie

Meteen in 1830 wordt de dan vierentwintigjarige sergeant ingezet bij de belegering van Doornik, tegenwoordig gelegen op Belgische grond. Van daaruit gaat hij naar Gorinchem, de stad die hij door en door kent. Van Heutsz werd

er geboren in 1806, dus in de Franse tijd, tijdens de overheersing van Napoleon Bonaparte. De roemruchte keizer had Gorinchem zelf bezocht, evenals zijn broer Lodewijk Napoleon, dan koning van Holland. Stond Van Heutzs toen als jongen te kijken? Zo groot was het stadje niet, of iedereen wist wat er gebeurde, zeker wanneer een man van dit statuur er kwam. Enkele jaren later zal Van Heutzs getuige zijn geweest van de verwoestingen aangericht door de terugtrekkende Franse troepen. Die tekenen des tijds moeten in 1832 nog zichtbaar zijn geweest. Frans van Heutzs groeide op met oorlog en de gevolgen ervan.

Zoals Van Heutzs waren er meer. Mannen die de grote veranderingen van hun tijd doormaakten van vorsten die voor de autonomie van hun rijken en naties ten oorlog trokken. Mannen die wilden leven en overleven en daarvoor in het leger de beste kansen vonden. Daar kreeg een man soldij, onderdak, voeding en een zekere medische zorg. Veel alternatieven bestonden er niet.

Door de oorlog in en om het zuiden – in het noorden bekend als De Belgische Opstand (1830-1832) –, kort na de Franse overheersing, groeide het inzicht dat het koninkrijk der Nederlanden een degelijke verdediging nodig had. Een goede manier – en ook voordelig – leek net als in het verleden het inzetten van een Waterlinie. Mocht er zich een aspirant-bezetter aandienen, dan kon het land gedeeltelijk onder water gezet worden. Deze zogeheten inundatie moest effectief zijn door dertig, veertig centimeter water op het grondoppervlak te leggen.⁵ De doorgangen en zwakke plekken in de Waterlinie zouden verdedigd worden met vestingwerken. Uiteindelijk moesten er zo linies worden gevormd van inundaties en ‘aaneengeschakelde verdedigingswerken van vaak uiteenlopende aard: aarden wallen, versperringen, gebouwen, vestingen’.⁶

Nederland veranderde, militair gezien. Vanaf de jaren 1830 kwam een vuurkrachtrevolutie op gang. Handvuurwapens en artilleriegeschut kregen een groter bereik, werden niet alleen trefzekerder maar ook gemakkelijker te bedienen. De vuursnelheid nam dus toe. Tegen het nieuwe geschut waren de muren en wallen van de oude vestingsteden niet opgewassen. Oude vestingsteden verloren hun wallen.

Na de Belgische Opstand, de oorlog tussen de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden volgde de demobilisatie van manschappen. Voor velen was geen werk meer in een Nederland dat nu de oorlog voorbij was, op het leger wilde bezuinigen.⁷

Het leger dat in 1830 ten strijde was getrokken bestond uit vrijwilligers, aan-

gevuld met dienstplichtigen.⁸ Dat leger van beroepsmilitairen en dienstplichtigen tezamen werd Nationale Militie genoemd. Met de Napoleontische oorlogen in het geheugen, werd in de wet vastgelegd dat een dienstplichtige alleen met toestemming van de Staten-Generaal naar het buitenland en ‘nimmer en in geen geval naar de Kolonien’ gestuurd mocht worden.⁹ Deze plannen, wetten en bezuinigingen op vooral de manschappen leidden in militaire kringen bepaald niet tot enthousiasme. Het beeld dat er in de civiele maatschappij bestond van het nut en de noodzaak van het militaire bedrijf, leek afhankelijk te zijn van dreiging van of aanwezigheid van oorlog, bezetting of aanwezigheid van een vijand. Een wisselvallig bestaansrecht dus. In de *Militaire Spectator* – opgericht in 1832 – trok men regelmatig van leer tegen deze opvattingen en tegen een nieuwe ronde van bezuinigen, maar veel haalde dat niet uit. Het leger werd getalsmatig minder en minder. Nederland is niet bestemd om oorlog te voeren, dacht men.¹⁰

Frans van Heutz was een van de gelukkigen die zijn broodwinning behield. In 1833 schreef de *Militaire Spectator*:

Voorts zijn door Z.K.H. den Admiraal en Kolonel-Generaal aan de hierna gemelde officieren de functiën van adjudant opgedragen, als: [...] en aan den 2e luit. bij het 3e bataillon artillerie nationale militie J.F. van Heutz.

Trouwen en rouwen

Frans van Heutz steeg heel langzaam in rang. In 1843 werd hij eerste luitenant, benoemd tot magazijnmeester: ‘Bij Zijner Majesteits besluit van den 22sten Mei 1843, No. 42, is [...], terwijl bij gemeld besluit tot magazijnmeester der artillerie van de 3de klasse, te Wierickerschans, is benoemd de 1ste luitenant J.F. van Heutz, van het 1e regiment [sic] artillerie.’¹¹

Het magazijn waarvan Van Heutz meester was, stond volgepakt met vaten buskruit. Dat kruit kon snel exploderen, een klein vonkje vuur kon daarvoor voldoende zijn. Daarom was dit magazijn gevestigd op een passende locatie. Fort Wierickerschans, gelegen nabij Bodegraven, bezat dikke muren die de schade van een eventuele ontploffing konden beperken. In- en uitvoer van de vaten geschiedde deels via een kanaal dat door het fort liep. Het risico op explosie moest zo klein mogelijk zijn. In en om het fort gold dan ook een streng verbod op vuur maken; alleen loden en houten gereedschappen waren toegestaan. In zo’n gevaarlijke situatie is de menselijke factor cruciaal. De magazijnmeester moest een stabiele man zijn, bij voorkeur steil in het volgen van voor-